

De staat als kunstwerk: Niccolò Machiavelli (1469-1527)

Naar aanleiding van de recente vertaling in het Nederlands van Machiavelli's *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*:

Niccolò Machiavelli, *Discorsi. Gedachten over Staat en politiek*. Vertaald, ingeleid en toegelicht door Paul van Heck. Ambo Klassiek, Ambo/Amsterdam, Kriak/Antwerpen 1997.

1. Inleiding

Machiavelli schreef zijn staatkundige werken in een tijd van grote veranderingen op allerlei levensterreinen. Wereldbeschouwing, kunst, filosofie, wetenschap, politiek, economie en sociale verhoudingen ontworstelen zich geleidelijk aan de dominante invloed van de religie, verzelfstandigen zich en worden tot levenssferen gehoorzaamend aan eigen normen, regels en wetten. Moraal en religie moeten plaats maken voor het rationele denken en handelen. Dit manifesteert zich het eerst in grote stijl in de politiek en de economie.¹

Vraagstukken op het gebied van politiek en economie worden niet meer behandeld in termen van moraal en religie, maar in termen van nut en (economische) doelmatigheid. Economisch handelen wordt niet langer getoetst aan de zedelijke norm van rechtvaardigheid, maar aan afstemming op de markt. Economische begeerten worden niet langer gewantwoord, maar positief gewaardeerd en komen centraal te staan in het maatschappelijk waardenpatroon. Kortom, binnen de economie wordt de Goddelijke moraal vervangen door een handelsmoraal. Het gesecculariseerde denken en handelen manifesteert zich ook, zelfs het eerst, op het terrein van de politiek. Ook de politiek maakt zich los uit de religieus geïnspireerde institutionele kaders. 'Macht is niet langer een religieus of moreel gelegitimeerde categorie van handelen; het wordt een tech-

nisch concept'.² Moraal en religie worden binnen de politiek verdrongen door de 'raison d'état'.

Machiavelli's werk is niet een weerspiegeling, maar gezien het tijdstip waarop hij schreef, een voorafspiegeling van deze ontwikkelingen. In deze bijdrage zullen wij ter verkrijging van een evenwichtig beeld van Machiavelli als politiek theoreticus niet alleen aandacht besteden aan de 'Discorsi', maar ook aan 'De heerser'.

2. Machiavelli's staatkundige werken

Volgens Burckhardt vertoont zich in de Italiaanse Renaissance een nieuw fenomeen: 'der Staat als berechnete, bewusste Schöpfung, als Kunstwerk'. Machiavelli is de theoreticus van dit fenomeen; hij is de grondlegger van de moderne rationele staatsleer. Hij zet zijn staatkunde uiteen in twee geschriften: 'Il Principe' ('De heerser') uit 1513 en 'Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio' ('Discorsi') uit de periode 1513-1517. Beide werken ontstaan na zijn ontslag als hoofd van de tweede kanselarij van het stadsbestuur van Florence door de opnieuw aan de macht gekomen Medici. Als ambteloos burger trekt hij zich dan terug op zijn dicht bij San Casciano gelegen voorvaderlijk bezit. Hoe hij daar zijn dagen doorbrengt wordt duidelijk uit de beroemde brief aan zijn vriend Francesco Vettori, ambassadeur van de Medici aan het pauselijk hof te Rome.

's Morgens sta ik bij zonsopgang op, ga naar een bos dat ik laat rooien en blijf daar twee uur om het werk van de dag voordien te inspecteren en me bezig te houden met de houthakkers, die altijd wel met iemand overhoop liggen, is het niet onder elkaar, dan met de omwonenden. (...) Na mijn bezoek aan het bos ga ik naar een bron, en vandaar naar een van mijn vangnetten. Ik heb een boek onder de arm: ofwel Dante of Petrarca, ofwel een van de *poetae minores* zoals Tibullus, Ovidius en dergelijke meer. Ik lees over hun amoureuze hartstochten en hun liefdes,

denk terug aan de mijne, geniet een tijdje van deze mijmeringen. Dan loop ik over de weg naar de herberg, praat met de klanten, vraag naar nieuws uit hun streek, hoor allerlei verhalen en ontdek uiteenlopende voorkeuren en merkwaardige hartstochten in de mensen. Ondertussen wordt het etenstijd, en samen met mijn gezin eet ik van het karige voedsel dat dit povere buitengoed en mijn al te lichte beurs mij toestaan. Wanneer ik heb gegeten, keer ik naar de herberg terug: daar vind ik gewoonlijk de waard, een slager, een molenaar, twee stokers. Samen met hen geef ik mij de godganse dag af met kaarten en triktakken, wat dan weer aanleiding geeft tot duizend twisten en eindeloze scheldpartijen, en hoewel we meestal slechts voor één duit spelen, horen ze ons toch schreeuwen tot in San Casciano. (...) Wanneer de avond valt, keer ik naar huis terug en ga naar mijn studeervertrek. Op de drempel leg ik mijn door de weekse kleren vol slijk en vuil af, trek koninklijke, ceremoniële gewaden aan, en passend gekleed betreed ik de oude hoven van mannen uit de Oudheid, waar ik me, liefdevol door hen ontvangen, te goed doe aan die spijs, die enkel en alleen van mij is en waarvoor ik geboren ben; waar ik me niet schaam met hen te spreken en hun te vragen naar de redenen achter hun handelen. Hoffelijk beantwoorden zij dan mijn vragen, en vier uur lang voel ik geen verveling, vergeet ik alle zorgen, vrees ik geen armoede, ben ik niet bang voor de dood: ik ga helemaal in hen op. En omdat Dante zegt dat men geen kennis verzamelt wanneer men niet onthoudt wat men heeft begrepen, heb ik neergeschreven wat ik van het gesprek met de Ouden heb opgestoken, en er een boekje met de titel *De principatibus* mee samengesteld, waarin ik me zoveel mogelijk in de overpeinzingen over dit onderwerp verdiep, en waarin ik bespreek wat heerschappij is, welke soorten er zijn, hoe men haar verovert, hoe men haar behoudt, hoe men haar verliest.³

In die jaren van verbanning schreef Machiavelli schreef niet alleen 'De principatibus' (d.i. 'Over vorstendommen': de oorspronkelijke titel van de 'Principe'⁴), maar ook de 'Discorsi'. In beide werken staat het vraagstuk van de politieke en maatschappelijke stabiliteit centraal. Het is een thematiek die sterk bepaald is door de politieke toestand in het Italië van zijn tijd. Machiavelli zag het Italië van zijn tijd als een maatschappij in verregaand staatkundig verval. De stadsstaten, eens bloeiende republieken, waren in verval geraakt en werden verscheurd door partijtwisten, terwijl Italië het strijdtoneel was geworden van buitenlandse mogendheden.

Machiavelli gaat in zijn twee werken na welke heerschappijvorm het meest geschikt is om de politieke en maatschappelijke stabiliteit te waarborgen. In hoofdstuk één van 'De heerser' onderscheidt hij twee heerschappijvormen: 'Alle staten, alle heerschappijen die macht over mensen uitoefenen en hebben uitgeoefend, zijn en waren óf volksregeringen óf alleenheerschappijen'. In 'De heerser' houdt hij zich vervolgens bezig met de alleenheerschappij; de volksregering of republiek staat centraal in de 'Discorsi'.

De twee werken lijken haaks op elkaar te staan. In 'De heerser' wordt de noodzaak verdedigd van alleenheerschappij. Het bevat een zeer consequent doorgevoerde analyse van de vraag hoe een heerser door berekende, maar uiteindelijk genadeloze geweldsuitoefening de macht kan verkrijgen én behouden; het accent ligt op orde als centrale waarde en het handelt over de virtù van de heerser. De 'Discorsi' bevat daarentegen een hartstochtelijk pleidooi voor republikeinse vrijheid en zelfbestuur van de burgers en virtù is hier burgerdeugd als waarborg tegen corruptie en verval van de republiek. 'De heerser' en de 'Discorsi' blijken echter zeer goed in één visie verenigbaar te zijn. Machiavelli geeft verre de voorkeur aan een republiek boven een alleenheerschappij, maar een republiek is niet onder alle omstandigheden te verwezenlijken. Machiavelli's voorkeur is dus afhankelijk van de omstandigheden: waar mogelijk een republiek, waar nodig een eenhoofdig bewind.⁵ In normale maatschappelijke omstandigheden is een alleenheerschappij duidelijk inferieur aan de republikeinse heerschappijvorm. Een alleenheerschappij is met name nodig als het gaat om het stichten van een nieuwe staat of om radicale hervorming van een bestaande in verval geraakte staat. In die situatie ontbreken de maatschappelijke voorwaarden voor een republiek; voorwaarden die uitgewerkt worden in de 'Discorsi'.

De voorkeur voor de republiek berust niet alleen, of niet in de eerste plaats op een democratische ideologie, maar allereerst op het argument van de effectiviteit. Voor Machiavelli is niet vrijheid of zelfbestuur de hoogste waarde, maar politieke en maatschappelijke stabiliteit. De republiek is de staats- of heerschappijvorm die het best de politieke stabiliteit bewaart, paradoxalerwijs juist omdat de republikeinse staatsvorm het meest flexibel is, het best in staat tot aanpassing aan wisselende tijden en omstandigheden.

Meer theoretisch geformuleerd onderzoekt Machiavelli in de 'Discorsi' het verband tussen maatschappelijke condities en heerschappijvormen. Het is echter geen theorie geformuleerd in abstracte, algemene termen. Niets is minder waar. Machiavelli's politieke ver-

handelingen zijn gebaseerd op doordachte analyses van historische ervaringen. Ze beginnen met een stad of staat, een koninkrijk of republiek, zoals deze in de actuele historische feitelijkheid functioneerde.⁶ Kenmerkend voor 'De heerser' en de 'Discorsi' is dan ook dat het betoog primair bestaat uit talloze voorbeelden, vooral ontleend aan de oudheid. Zo vindt Machiavelli voorbeelden van voortreffelijkheid van staatkundige opbouw bij grote wetgevers als Lycurgus en Solon. Eerstgenoemde bracht volgens de overlevering naar voorbeeld van Kreta rond 800 voor Christus in Sparta een staatsregeling tot stand die eeuwenlang gehandhaafd bleef. Zo zou de Atheense zakenman, dichter en staatsman Solon in 594 voor Christus bemiddeld hebben in een ernstige sociale en politieke crisis, waarin adel en volk tegenover elkaar stonden. Hij bracht een compromis tot stand dat bijna een eeuw stand hield. Ook de virtù van de burgers van Rome wordt toegelicht met talloze voorbeelden van grote mannen uit de geschiedenis.

Uit deze voorbeelden worden vervolgens inzichten afgeleid en richtlijnen geformuleerd voor het handelen van de heerser en de inrichting van de staat. Voor Machiavelli is het besturen van een staat ook een kwestie van kennis. Zijn geschriften zijn doordrenkt van de overtuiging dat rationele kennis van politiek mogelijk en nuttig is: kennis is macht. Zowel in de opdracht van 'De heerser' als in die van de 'Discorsi' zegt hij dat deze werken een weergave bevatten van zijn kennis inzake politiek, verkregen op basis van 'langdurige ervaring met de dingen van deze tijd en onafgebroken lezen van alles wat zich in de Oudheid heeft afgespeeld'. In de opdracht van 'De heerser' zegt hij voorts dat hij het gewaagd heeft 'de manier waarop vorsten regeren kritisch te onderzoeken en aan regels te onderwerpen'. Dat deze kennis van nut is, wordt op vele plaatsen in de 'Discorsi' betoogd:

'En dat kwam omdat de wil om te veroveren wel aanwezig was, maar de juiste aanpak daarbij ontbrak; en dat valt te laken juist omdat daarvoor weinig excuses bestaan. Ze hadden namelijk gezien hoe de Romeinen te werk gingen, en hadden de kans om hun voorbeeld te volgen; en dit terwijl de Romeinen geen enkel voorbeeld hadden om te volgen, en geleid door hun eigen gezond verstand de juiste weg wisten te vinden.'⁷

Dat de geschiedenis lessen kan leren die van belang zijn voor toekomstig handelen, steunt op de basisovertuiging van de 'Discorsi' dat alles altijd hetzelfde blijft.⁸

'Wijze mensen plegen te zeggen, en niet zonder reden en niet ten onrechte, dat wie wil weten wat gebeuren gaat, kijken moet wat geweest is: want alle dingen die wanneer ook gebeuren in de wereld, hebben een parallel in de oude tijden. Dat komt omdat die dingen tot stand worden gebracht door de mens, die altijd door dezelfde hartstochten wordt en werd beheerst, en daardoor altijd tot dezelfde dingen komt.'⁹

Machiavelli lijkt hiermee een uitgesproken deterministische opvatting te zijn toegedaan, maar in feite is in zijn werk overal de gedachte aanwezig dat kennis conditioneel is en dat men zijn gedrag voortdurend moet en bewust kan aanpassen aan wisselende omstandigheden. Het zal nog blijken dat hij de vrije wil van de mens niet volledig ontkent.

De Discorsi – In de 'Discorsi' vormt het republikeinse Rome uit de antieke oudheid het voorbeeld waaraan de superioriteit van de republikeinse staatsvorm wordt geïllustreerd. De republiek Rome wordt door Machiavelli ten voorbeeld gesteld aan zijn vaderstad Florence en aan Italië in het algemeen. Dankzij de voortreffelijkheid van haar staatkundige instellingen en de virtù van haar burgers heeft Rome cq. de Romeinse republiek haar imperium kunnen opbouwen en lang in stand houden.

Machiavelli's 'theorie van de republikeinse heerschappijvorm', uiteengezet in de eerste tien Discorsi, is een theorie die voortbouwt op het werk van Aristoteles. Voor Aristoteles bestond de polis of de *praktisch* best mogelijke staat uit een synthese van democratische en aristocratische elementen. De polis is een (stad-)staat waarin burgers zowel regeren als geregeerd worden. Elk der pure vormen van heerschappij – democratie en aristocratie – levert geen politieke stabiliteit op, de synthese van deze twee vormen doet dat wel. Het is de combinatie van het beste uit beide staatsvormen: 'wisdom and consent'.

Machiavelli's grote voorbeeld van een gemengde heerschappijvorm is de Romeinse republiek. Republieken van de Romeinse soort ziet hij als samengesteld uit elementen van de drie pure heerschappijvormen: monarchie, aristocratie en democratie. Deze elementen dienen opgevat te worden als functies, instituties of voorzieningen die in een republiek aanwezig moeten zijn. Het monarchische element in een republiek is geen pleidooi voor een dictator, maar voor een institutionele voorziening die in tijden van crisis snelle en bindende besluitvorming mogelijk maakt. Democratie is bestuur op basis van instemming van het volk, maar

dat volk dient wel geleid te worden, dat is het aristocratische element. Aristocratie is bij Machiavelli overigens leiderschap op basis van talent, niet op basis van geboorte. Deze republieken met een gemengde heerschappijvorm zijn het meest stabiel en sterker dan elk van de pure vormen van heerschappij. Machiavelli: 'Verstandige wetgevers hebben deze gebreken onderkend, en daarom elk van deze typen in hun zuivere vorm vermeden, en gekozen voor een bestuursvorm die elementen van alle drie bevat: een bestuursvorm die zij als duurzamer en stabielier beschouwen, omdat zo in één en dezelfde stad monarchie, aristocratie en democratie naast elkaar bestaan en elkaar controleren.'¹⁰ De stabiliteit van deze staatsvorm berust op haar aanpassingsvermogen. Dat thema – aanpassingsvermogen – is een belangrijk thema in de 'Discorsi'; zoals individuen moeten ook republieken zich aanpassen of zoals de titel van Discorsi III.9 luidt: 'Wie altijd voorspoed wil kennen, dient mee te veranderen met de tijd'.

Aanpassingsvermogen is voor Machiavelli de sleutel tot het overleven van menselijke samenlevingen. In de theorie van het 'gemengd bestuur' gaat het er niet primair om dat de drie instituties elkaar controleren, in evenwicht houden of beperkingen opleggen, maar elkaar stimuleren en aanvullen in gemeenschappelijke actie. Een volk zonder leiderschap is hulpeloos, maar het omgekeerde is ook het geval. Een sterke staat is een staat die de potenties van het volk weet te mobiliseren en erin slaagt de massa's te integreren in het publieke leven. Dit in tegenstelling tot autocratieën die berusten op passiviteit of angst van het volk. De argumentatie voor de rol van het volk berust op de superioriteit van de desbetreffende staatsvorm in vergelijking met alleenheerschappijen. Machiavelli is uiterst modern in zijn onderkenning van de politieke betekenis van de massa.

Nu is Machiavelli's gemengde heerschappijvorm weliswaar institutioneel zodanig ingericht dat het tot verandering en aanpassing in staat is, maar welke kracht zet deze dynamiek in werking? Ook hier geeft Machiavelli in de titel van Discorsi I.4 een onorthodox antwoord: 'De tegenstellingen tussen het volk en de senaat in Rome maakten de Staat vrij en machtig':

'Ik vind dat degenen die de strijd tussen de adel en het volk veroordelen, kritiek leveren op de belangrijkste oorzaak van Romes blijvende vrijheid, en dat zij meer oog hebben voor het lawaai en gekrakeel waarmee die strijd gepaard ging, dan voor zijn gunstige gevolgen. Zij staan er niet bij stil dat er in elke staat twee stromingen zijn: die van het volk en die van de elite; en dat alle wetten die gemaakt worden

in het belang van de vrijheid het gevolg zijn van wrijvingen tussen deze twee, zoals ook in Rome duidelijk het geval was.'¹¹

Met deze positieve waardering van conflict en strijd doorbreekt Machiavelli de gangbare opinie in zijn tijd dat de republikeinse vrijheden van het oude Rome en van de Italiaanse stadstaten juist verloren waren gegaan door conflicten en partijtwisten. In Machiavelli's opvatting is het zo dat spanning, conflict en strijd juist een bron zijn van vitaliteit, kracht en vrijheid in de samenleving. Conflict, mits institutioneel gekanaliseerd, ondermijnt niet de staat, maar versterkt hem. De vrijheid zelf vloeit voort uit sociale conflicten, zoals dat het geval is geweest met de instituties van het republikeinse Rome die het volk een stem gaven in het staatsbestuur. Sociale, politieke conflicten kunnen functioneel zijn, dienen daarom niet geëlimineerd, maar 'geciviliseerd' te worden. Conflicten spelen een positieve rol in de mobilisatie van alle potentiële krachten in een samenleving respectievelijk staat. Dit gezichtspunt houdt in dat republieken van nature diversiteit, pluriformiteit vertonen en dat in deze diversiteit/pluriformiteit hun kracht ligt.

'Hieruit volgt dat een republiek een langer bestaan en blijvender voorspoed kent dan een monarchie; want ze beschikt over verschillend geaarde burgers, en kan dus beter op verschillende tijdsgewrichten inspelen dan een vorst.'¹²

De belangrijkste oorzaak van conflict is klassenstrijd. Machiavelli is zich bewust van het belang van de factor 'sociale samenstelling' voor de beantwoording van zijn centrale vraag of een staat als republiek of als alleenheerschappij moet/kan worden ingericht. Hij stelt dat alleen samenlevingen die een zekere gelijkheid vertonen, dat wil zeggen een enigszins omvangrijke klasse van gelijken bezitten, een vruchtbare voedingsbodem vormen voor een republiek. Gelijkheid wil bij hem echter zeggen *politieke* gelijkheid, dat wil zeggen gelijkheid als burger. Het gaat hem niet om *sociale* gelijkheid, hoewel hij erkent dat extreme verschillen in rijkdom onvereenigbaar zijn met gelijkheid als burger.

Naast gelijkheid wordt burgerdeugd (*virtù*) in de 'Discorsi' genoemd als een belangrijke voorwaarde voor een republikeinse staatsvorm. Wat de deugden van de burgers betreft, gaat het Machiavelli niet om deugzaamheid in Christelijke zin, maar om antiekheidse waarden als moed, kracht, soberheid, rechtschapenheid, discipline, eer en vaderlandsliefde. Het vrije va-

derland en de voor het behoud daarvan benodigde weerbaarheid vormen een belangrijk thema in de 'Discorsi'. Ook hier is het republikeinse Rome uit de oudheid hét voorbeeld. De voortreffelijkheid van de burgers van Rome wordt toegelicht aan de hand van vele voorbeelden van grote mannen. Het zijn allemaal voorbeelden van figuren die voor de Romeinen oud-vaderlandse deugden belichamen zoals Cincinnatus, Manlius Torquatus en Marcus Furius Camillus. Van wat Machiavelli in de 'Discorsi' inzake de virtù van de burgers wenst te betogen, vormt Cincinnatus een prachtig voorbeeld. Van hem wordt verteld dat hij bezig was zijn land te ploegen, toen men hem in het jaar 458 voor Christus kwam halen om als dictator op te treden, ten einde het Romeinse leger uit een zeer benarde positie te bevrijden. Hij kweet zich in zestien dagen met succes van zijn moeilijke taak, legde de dictatuur neer en keerde terug naar zijn boerderij.

Machiavelli argumenteert dat christelijke deugzaamheid, de christelijke moraal onverenigbaar is met een stabiele, veilige en harmonieuze samenleving. Christelijke deugden zijn in Machiavelli's visie politiek ineffectief, ze leiden tot politieke impotentie. In 'Discorsi' II.2 vraagt hij zich af hoe het komt dat er vroeger meer vrije samenlevingen c.q. republieken waren:

'Als ik me nu afvraag hoe het komt dat volkeren in die oude tijden meer van de vrijheid hielden dan tegenwoordig, dan denk ik dat dit feit dezelfde oorzaak heeft als het feit dat de mensen tegenwoordig lichamelijk minder sterk zijn. Dat komt, denk ik, door het verschil tussen de opvoeding van nu en van vroeger, dat veroorzaakt wordt door het verschil tussen de godsdienst van nu en van vroeger. Onze godsdienst heeft ons namelijk de waarheid en de ware weg getoond, en daarom hechten wij minder aan aardse roem; [...]. Onze godsdienst heeft meer de ootmoedige, contemplatieve mensen dan de actieve mensen tot voorwerp van verering gemaakt. Bovendien heeft hij ootmoedigheid, zelfverloochening en verzaking van het aardse tot het hoogste goed verheven; [...]. Als onze godsdienst ons vraagt sterk te zijn, dan wordt niet zozeer van ons verlangd dat wij daadkracht tonen, als dat wij lijdzaam dragen. Het lijkt er dus op dat deze levensfilosofie de wereld kwetsbaar heeft gemaakt, en heeft uitgeleverd aan schandelijke individuen. [...]. Deze opvoeding en deze manifeste misvatting zijn er dus de oorzaak van dat er tegenwoordig niet zoveel republieken meer zijn als vroeger, en dat er dientengevolge onder de volkeren niet meer zoveel vrijheidsliefde heerst als toen.'¹³

In het opschrift van 'Discorsi' I.55 komt de relatie tot uitdrukking tussen genoemde maatschappelijke condities en de heerschappijvorm: 'Een staat waar de massa niet verdorven is, laat zich gemakkelijk besturen; een staat waar gelijkheid bestaat, kan geen monarchie worden, en een staat waar gelijkheid ontbreekt, geen republiek'. Virtù van de burgers en gelijkheid zijn niet de enige maatschappelijke condities die in de 'Discorsi' in de loop van het betoog geformuleerd worden als bestaansvoorwaarden voor een republiek. In het bovengestane kwamen nog twee andere condities aan de orde: de macht van het volk moet een plaats krijgen in de politiek, niet dominant, niet onderdrukt, maar effectief gekanaliseerd in de politieke instituties. De andere conditie, overigens niet typisch voor de republiek, is dat het besturen van een staat ook een kwestie van rationele kennis is. Bernard Crick noemt in zijn inleiding bij de Engelse vertaling van de 'Discorsi' nog twee condities, namelijk respect voor gewoonte en traditie én dominantie van de stad ten opzichte van het platteland. Respect voor gewoonte en traditie houdt als conditie in dat de vrije instellingen van een republiek niet uit het niets gecreëerd kunnen worden, maar moeten kunnen aansluiten/voortbouwen op de reeds gevestigde instituties. Dominantie van de stad wil zeggen dat slechts de stad de cultuur voortbrengt, waaronder virtù, waarin republieken kunnen gedijen.¹⁴

De heerser – 'De heerser' is te beschouwen als een zogenoemde 'Vorstenpiegel', geschriften waarin uiteen wordt gezet welke speciale deugden een vorst moet bezitten teneinde vrede en orde te kunnen handhaven.¹⁵ Deze 'Vorstenpiegels' vormen een onderdeel van een humanistisch opvoedingsprogramma gericht op verhoging van de kwaliteit van de heersers. Bedoeld voor de heersende klasse, ontwikkelde dit programma zich vooral in kringen van hof en adel. Het werd gezien als een remedie tegen de heersende chaos, de onderlinge twisten en partijstrijd in de in verval geraakte stadsrepublieken van het Italië van de culturele Renaissance. Het accent ligt daarbij op orde als centrale waarde.¹⁶ Maar 'De heerser' mag dan wel tot de traditie van de 'Vorstenpiegels' behoren, de inhoud ervan is weinig traditioneel, integendeel. In Machiavelli's eigen woorden:

'Ons rest nu nog na te gaan welke gedragslijn iemand die macht uitoefent moet volgen ten opzichte van zijn onderdanen of vrienden. En omdat ik weet dat velen hierover geschreven hebben, vrees ik dat men mij verwaand zal vinden wanneer ik er ook nog wat over zeg. Te meer omdat ik bij de behandeling

van deze materie sterk afwijk van de normen die door mijn voorgangers gesteld zijn. Maar aangezien het mijn bedoeling is iets te schrijven dat nuttig is voor wie het begrijpt, vind ik het beter om me te houden aan de feitelijke werkelijkheid van de dingen dan aan de gefingeerde voorstelling ervan. Velen hebben zich namelijk staten en machtsposities voorgesteld die men in werkelijkheid nooit gezien of gekend heeft. Want er is zó'n groot verschil tussen hoe men leeft en hoe men zou moeten leven dat iemand, die wat men doet verwaarloost voor wat men zou moeten doen, eerder zijn ondergang dan zijn redding tegemoet gaat. Want een man die zich altijd en overal goed betoont, gaat noodzakelijk te gronde temidden van zovelen die niet goed zijn. Daarom moet een heerser, wanneer hij zich wil handhaven, leren om niet goed te zijn. En dit vermogen dient hij wél of níét in praktijk te brengen al naargelang de omstandigheden hem daartoe dwingen. Ik laat dus alles wat over machthebbers gefantaseerd is buiten beschouwing om me uitsluitend tot de realiteit te beperken.¹⁷

De heerser die Machiavelli bij het schrijven van zijn werk voor ogen had, is niet een denkbeeldige, maar een aan de werkelijkheid ontleende figuur, namelijk Cesare Borgia die met behulp van zijn vader Paus Alexander VI (1492-1503) de Romagna veroverde en ook Toscane begeerde. In hoofdstuk zeven van 'De heerser' worden de daden van Cesare Borgia bij de verovering van de Romagna besproken. Zo vertelt Machiavelli dat Cesare Borgia na de verovering van de Romagna er een wreed en krachtig bestuurder aanstelde, die hij onbeperkte volmachten gaf. In de ogen van Cesare Borgia was deze Remiro de Orca na korte tijd nutteloos geworden, omdat een zo krachtig bestuur na herstel van vrede en eenheid in het gebied niet meer nodig was en slechts haat bij het volk opwekte. Machiavelli vervolgt dan:

'En omdat hij begreep dat de strenge maatregelen die hij getroffen had enige haat hadden gezaaid, wilde hij de mensen – om hen gerust te stellen en volledig voor zich te winnen – laten zien dat, zo er al van enige wreedheid sprake was geweest, deze in elk geval niet aan hém, maar aan de meedogenloze instelling van zijn plaatsvervanger moest worden toegeschreven. En daarom liet hij deze, bij de eerste de beste gelegenheid die zich voordeed, op een morgen in Cesena op het stadsplein in twee stukken hakken en tentoonstellen met een stuk hout en een bebloed mes naast zich. En door de gruwelijke wreedheid van dit schouwspel werd de bevolking zowel tevreden gesteld als tot zwijgen gebracht.'¹⁸

Machiavelli: 'Nu ik alle daden van de hertog beschreven heb, zou ik niet weten wat ik van hem zou moeten afkeuren'. '[...] ik zou niet weten welke adviezen ik beter aan een nieuwe heerser zou kunnen geven dan die welke berusten op de daden van Cesare Borgia'.¹⁹ Kortom, Machiavelli beschouwt Cesare Borgia als een man met virtú, die ten voorbeeld gesteld kan worden aan alle heersers. Hij beschikte immers over vele eigenschappen die nodig zijn om aan de macht te blijven waaronder doortastendheid en energie, en de kunst om mensen in te palmen of uit de weg te ruimen.

In de hoofdstukken vijftien tot en met negentien gaat Machiavelli meer systematisch in op de lijst van 'deugden' en eigenschappen waarover een heerser dient te beschikken. In deze hoofdstukken behandelt hij de vraag of heersers vrijgevig of gierig moeten zijn *en/of lijken* (want het gaat ook om de schone schijn als onderdeel van de kunst van het regeren): goedgeefs of inhalig; wreed of barmhartig; onbetrouwbaar of betrouwbaar; verwijfd en lafhartig of fanatiek en onverschrokken; beminnelijk of hoogmoedig; zedeloos of kuis; rechtschapen of geslepen; koppig of soepel; serieus of oppervlakkig; godsdienstig of ongelovig. Machiavelli's standpunt is dat het natuurlijk goed en prijszwaardig is als een heerser zijn woord houdt, rechtchapen is, barmhartig enzovoort, maar dat het hem vaak niet mogelijk is vanuit het oogpunt van behoud van de macht.

'Want als je alles goed overweegt, zul je bemerken dat er bepaalde dingen bestaan die op deugden lijken maar die je, wanneer je je ernaar richt, de ondergang brengen, terwijl er andere dingen bestaan die op ondeugden lijken maar die je, wanneer je je ernaar richt, veiligheid en welzijn blijken te verschaffen.'²⁰

Hoofdstuk achttien bevat de beroemde verhandeling waarin gezegd wordt dat een heerser de kunst moet verstaan om zowel in de huid van het dier als in die van de mens te kruipen. Er bestaan immers twee manieren van strijden: de menselijke manier door middel van wetten en de dierlijke manier door middel van geweld. De eerste manier is vaak ontoereikend, daarom moet een heerser soms tot de tweede zijn toevlucht nemen.

Evenals de burgerdeugden in de 'Discorsi', blijkt dus de standaard voor het gedrag van heersers weinig van doen te hebben met de Christelijke deugdzaamheid of ethiek. In 'De heerser' wordt elke situatie, elke relatie, elk aspect van de gedragingen van de heerser beschouwd vanuit het oogpunt van de effectiviteit met betrekking tot het verkrijgen en het behoud van de macht. Onder de middelen tot behoud van de macht be-

horen ook geweld, wreedheid, woordbreuk, bedrog, moord enzovoort. Ook die middelen moet men echter effectief en efficiënt toepassen. Te benadrukken is dat Machiavelli niet zonder meer voor geweldsuitoefening pleit 'slechts indien noodzakelijk, maar dan zonder aarzeling'. De heerser moet vooral over kwaliteiten beschikken als intelligentie, moed, zelfstandigheid, doorzettingsvermogen, maar ook (en misschien vooral) over kennis en inzicht. Zoals eerder gezegd, spreekt Machiavelli in zijn tekst voortdurend over regels ('wetten') die een heerser dient te volgen. Ook in 'De heerser' is echter geen sprake van een abstracte theorie, maar van een ontwikkeling van regels en richtlijnen voor het gedrag van de heerser op basis van een analyse van velerlei historische en eigentijdse voorbeelden.

Er is in 'De heerser' weinig terug te vinden van de traditionele ethiek van de 'Vorstenspiegels'. Machiavelli legt de nadruk op geweldsuitoefening die onvermijdelijk is voor wie effectief wil regeren. De noodzaak daartoe vloeit uiteindelijk voort uit de menselijke natuur. De mens is radicaal egoïstisch en streeft slechts zijn eigen belangen na. Aan zichzelf overgelaten is de samenleving een slagveld, want er is geen 'verborgen hand' die voor harmonie in de samenleving zorgt. Vandaar de noodzaak van een staat, maar ook van geweldsuitoefening ter handhaving van staat en daarmee van een stabiele en veilige samenleving. Machiavelli ent zijn lijst van deugden op de *werkelijkheid* en niet op een ideale politieke gemeenschap, zoals zijn voorgangers deden. Dat realisme leidt tot een grondige herziening van de lijst van conventionele heersersdeugden uit de traditionele 'Vorstenspiegels'.

3. Machiavelli's positie als politiek theoreticus

Machiavelli's reputatie als politiek theoreticus is allereerst terug te voeren op zijn nieuwe "wetenschappelijke" methode, hij is empirisch gericht. Centraal staat de werkelijkheid en niet een ideale politieke gemeenschap (utopie). De basis van zijn politieke theorie wordt gevormd door ervaring, studie van de geschiedenis en waarneming van het feitelijk menselijk gedrag. Machiavelli ontleent geen argumenten aan de Bijbel of het Christendom ter onderbouwing van zijn politieke theorie. Er zijn geen verwijzingen naar de Christelijke psychologie of theologie. Begrippen als zonde, genade en verlossing spelen in zijn werk geen rol, dat deelt hij met de humanisten van zijn tijd, maar hij wijkt van hen af doordat bij hem ook geen spoor aanwezig is van de gebruikelijke Platoonse of Aristotelische teleologie.

Geen verwijzing naar een ideale orde, geen verwijzing naar een ontwikkelingsgang van de mens in de richting van door God of de natuur ingeplante doelen.²¹ Dit empirisme leidt ook tot zijn realisme. De analyse van politiek geschiedt in termen van macht en geweld en de analyse van het menselijk gedrag in termen van passies en belangen.

Machiavelli's visie is niet meer theocentrisch, maar – overeenkomstig zijn tijd – antropocentrisch van aard. 'Hij gaat niet meer uit van een bovennatuurlijke kracht waarvan de mens afhankelijk is en waarop hij zijn gedrag moet afstemmen. Nee, de enige bestaansgrond die de mens heeft, is in hemzelf gelegen en in de realisering van zijn ik in deze wereld.'²² Niet langer staan God en het hiernamaals centraal, maar de mens en zijn bestaan op aarde. Machiavelli's antropologie is naturalistisch. In zijn visie is de mens definitief en onveranderlijk, zonder enige eigen innerlijke ontwikkeling en mogelijkheid tot leren, als het ware instinctief gehoorzaamend aan bepaalde ingeboren gedragsregels.

Nauw samenhangend met Machiavelli's naturalisme is zijn pessimistische visie op de mens: de mens is van nature geneigd tot het kwade. De menselijk natuur is altijd en overal hetzelfde: egoïstisch, agressief en hebzuchtig. De mens is ongebreideld in zijn streven naar macht en bezit. Aangezien deze goederen schaars zijn, betekent dit dat de mens voortdurend in strijd en competitie is verwickeld met zijn medemens. Anarchie is dus immanent aan de menselijke conditie. Deze omstandigheid bevat de ratio waarop de macht van de vorst gebaseerd is, hij scheidt of bewaart met geweld of onder dreiging daarvan de politieke orde. Voor Machiavelli is deze opvatting van de menselijke natuur vanzelfsprekend. Nergens in zijn werk vinden wij echter zoiets als een min of meer uitgewerkte gedragstheorie. Dit element van Machiavelli's theorie is later, maar dan op basis van een uitgewerkte gedragstheorie, de politieke filosofie van Hobbes geworden. Voor Machiavelli was vanzelfsprekend: mensen zijn slecht en de wijze heerser baseert zijn heerschappij op dit uitgangspunt. Machiavelli's probleem is niet zozeer de menselijke natuur op zich. De agressieve en onverzagbare natuur van de mens maken strijd en competitie weliswaar een normaal kenmerk van elke samenleving, maar mits in evenwicht gehouden door een wijs heerser, draagt het bij aan de gezondheid van de samenleving. Onafhankelijkheid en vastheid van karakter zijn de kenmerken die zowel mens als samenleving nodig hebben om te kunnen overleven in een risicovolle en veranderlijke wereld.

De naturalistische visie leidt echter niet tot een volledige negatie van de menselijke persoonlijkheid. Ma-

chiavelli blijft renaissancist – hij gelooft in de mens en zijn mogelijkheden – en ontkent uiteindelijk niet 's mensen vrije wil. Hij lost deze inconsistentie in zijn denken (de spanning tussen naturalisme en vrije wil) niet op met de logische argumentatie van de filosoof, maar met een metaforische verhandeling waarin het lot (*Fortuna*) vergeleken wordt met een woeste rivier die buiten haar oevers treedt en alles vernietigt. Dat rivieren zo zijn, betekent niet dat men geen voorzorgsmaatregelen kan treffen, men kan dijken aanleggen en kanalen graven, met andere woorden de mens kan op basis van zijn *virtù* wel degelijk invloed uitoefenen op *Fortuna*.²³ Met deze opvatting van de verhouding tussen Fortuna en *virtù* sluit Machiavelli weer aan bij de klassieke oudheid. Vrouwe Fortuna is grillig, maar zij is te beïnvloeden. Men kan haar gaven 'afdwingen' op basis van *virtù*, dat wil zeggen door het tonen van moed, doorzettingsvermogen, energie en intelligentie. In de Middeleeuwen was deze opvatting verloren gegaan. Daar was de grilligheid van Vrouwe Fortuna geworden tot (nood)lot; haar gaven werden bepaald door het rad van fortuin.

Kenmerkend voor Machiavelli's doctrine is de volstrekte scheiding van ethiek en politiek, dit terwijl in zijn tijd politiek beschreven wordt in termen van religieuze moraliteit. Politiek handelen is ethisch neutraal, het is uitsluitend onderworpen aan regels van doelmatigheid. De politiek wordt benaderd als een autonoom studieobject, dat los van zedelijkheid en godsdienst om eigen methoden en benaderingswijzen vraagt. Machiavelli isoleert in zijn doctrine de technische gerichtheid op wat politiek nuttig is, van het morele en theologische aspect van goedheid en rechtvaardigheid. Politiek is het op rationeel-technische wijze verbinden van middelen met doelen. Die middelen zijn slechts te bezien vanuit nut, geen middel is *apriori* slecht.²⁴ Machiavelli's standpunt is daarmee amoreel, niet immoreel.

Berlin stelt dat Machiavelli niet zozeer een scheiding aanbrengt tussen politiek en ethiek, als wel het ethisch monisme van zijn tijd doorbreekt.

'He [Machiavelli] does not seek to correct the Christian conception of a good man. He does not say that saints are not saints, or that honourable behaviour is not honourable or to be admired; only that this type of goodness cannot, at least in its traditionally accepted forms, create or maintain a strong, secure and vigorous society, that it is in fact fatal to it. He points out that in our world men who pursue such ideals are bound to be defeated and to lead other people to ruin, since their view of the world is not founded

upon the truth, at least not upon *verità effettuale* – the truth that is tested by success and experience – which (however cruel) is always, in the end, less destructive than the other (however noble).'²⁵

In 'De heerser' wordt naast de Christelijke moraal, een tweede (concurrerende) moraal geïntroduceerd bestaande uit de antieke-heidense waarden. Zo is dan sprake van een ethiek voor het persoonlijk leven (de christelijke) en een ethiek voor het publieke leven (de antiek-heidense).²⁶ Toch heeft het politiek nuttige bij Machiavelli idealistische trekken, want dat nut kan bij hem nooit uitgelegd worden in materialistisch-egoïstische zin, het is altijd gericht op het belang van de staat. 'In Machiavelli's beschouwingwijze staat de "raison d'état" voorop en moet het individu wijken voor de staat of voor de persoon die aan de staat identiek is, de heerser.'²⁷ Hij benadrukt daarbij dat een krachtig staatsbestel nodig is als voorwaarde om het volk vrede en welvaart te brengen. Het gaat dus niet om persoonlijk gewin van de heerser. In het benadrukken van het element van de politieke orde betoont Machiavelli zich een kind van zijn tijd.

Gezagd wordt bij Machiavelli niet gelegitimeerd, zoals in de Middeleeuwen, op basis van argumenten ontleend aan de Bijbel of de Christelijke leer. Bij Machiavelli niets van dit alles. De macht is aan degenen, die de behendigheid hebben om haar te grijpen in een vrije concurrentie, en de grenzen van de macht liggen slechts in tegenmacht. Macht is het politiek ordenende principe bij uitstek, morele regels scheppen geen orde. De doelmatigheid schept ook de legitimiteit van het politiek handelen.²⁸ Machiavelli's staatsconcept bevat een sterk voluntaristisch element: de staat wordt bijeengehouden door de wil van de autoriteit. De zwakke kant van zijn staatstheorie is dat de staat wordt verabsoluteerd tot het brandpunt van de samenleving. Machiavelli beschouwt morele, religieuze en economische krachten als krachten die een slim politicus in het voordeel van de staat kan aanwenden, of zelfs als krachten die door de staat opgewekt kunnen worden. Bertrand Russell merkt op dat Machiavelli's staatstheorie op dit punt mechanistisch van aard is en wellicht te zeer beïnvloed door de antieken.²⁹

Hoewel zo voorgesteld, is Machiavelli niet zonder meer een theoreticus van het geweld. Hij geeft geweld uitdrukkelijk een plaats in de politiek, maar altijd met het oog op de instandhouding van een politieke orde. De centrale waarde bij Machiavelli is niet geweld, maar orde, bij voorkeur bestaande uit burgerlijke republikeinse vrijheid. Zonder geweld kan deze niet geves-

tigd of gehandhaafd worden. Dat is het inzicht dat Machiavelli presenteert.³⁰ De empirische analyse van Machiavelli wordt in zijn tijd niet openlijk aanvaard, vooralsnog wordt de legitimiteit van de vorstenmacht in goddelijke oorsprong gezocht. Maar onmiskenbaar is het zo dat na hem de feitelijke rationalisering van het staatsbestel (de invoering van staande legers, de moderne bureaucratie, centrale belastingen en dergelijke), wordt begeleid door rationale filosofieën over de functie van het centrale gezag. In deze doctrines wordt afstand genomen van het goddelijke recht der koningen en krijgt het begrip soevereiniteit gestalte.⁴⁴

Noten

1. J.A.A. v. Doorn, *Relativering van rationaliteit*, Vuga, Den Haag, 1987, blz. 9 en verder.
2. J.A.A. v. Doorn, 1987, blz. 9.
3. Zie: Machiavelli, *een autobiografie in brieven*. Een verzameling brieven, uitgekozen, vertaald en van begeleidend commentaar voorzien door Carlo Depreytere en Frans Denissen. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 1990, blz.83-88.
4. Zie inleiding van Paul van Heck bij de Nederlandse vertaling van *Discorsi*, 1997, blz. 51.
5. Grahame Lock, Herman van Gunsteren, Etienne Balibar, *Sterke posities in de politieke filosofie*, Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen 1989, blz. 40.
6. Zie voor een beschouwing over deze vóór-cartesiaanse wetenschappelijke methode: Stephen Toulmin, *Kosmopolis*, Kok Agora DNB/Pelckmans, Kampen/Kapellen 1990, o.a. blz. 110 e.v.
7. *Discorsi*, II.19, blz. 334-335.
8. Zie inleiding bij *Discorsi*, blz. 55.
9. *Discorsi*, III.43, blz. 516.
10. *Discorsi*, I.2, blz. 98.
11. *Discorsi*, I.4, blz. 103.
12. *Discorsi*, III.9, blz. 430.
13. *Discorsi*, II.2, blz. 268-269.
14. Zie de Engelse vertaling van de *Discorsi* verschenen in Penguin Classics: *The Discourses*, edited with an introduction by Bernard Crick, using the translation of Leslie J. Walker S.J., with revisions by Brian Richardson, London 1983, blz. 41-45.
15. Quentin Skinner, 'The age of princes'. In: Quentin Skinner, *The foundations of modern political thought*, volume 1: The Renaissance, Cambridge 1990, blz. 113 e.v.
- Zie ook: Lock, Van Gunsteren, Balibar, Leiden/Antwerpen 1989, blz. 39.
16. Lock, Van Gunsteren, Balibar, Leiden/Antwerpen, 1989, blz.38.
17. Niccolò Machiavelli, *De heerser*, uit het Italiaans vertaald, ingeleid en toegelicht door Frans van Dooren, Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 1991, hfst. 15, blz. 115.
18. *De heerser*, hfst.7, blz. 82.
19. *De heerser*, hfst.7, blz. 85.
20. *De heerser*, hfst. 15, blz. 116.
21. I. Berlin, 1981, 'The originality of Machiavelli'. In: I. Berlin, *Against the current, Essays in the history of ideas*, Oxford, blz. 37.
- David Miller (ed.), 1991, *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought*. Blackwell, Oxford, blz. 303-306: Machiavelli, Niccolò.
22. Frans van Dooren, inleiding bij *De heerser*, blz. 29. Voor de typering van Machiavelli als politiek theoreticus is hier veel aan deze inleiding ontleend.
23. Frans van Dooren, 1991, blz. 33.
24. Frans van Dooren, 1991, blz. 29 e.v.
25. I. Berlin, 1981, blz. 49.
26. I. Berlin, 1981, blz. 39 e.v.
27. Frans van Dooren, 1991, blz. 30.
28. J.A.A. van Doorn, 1989, blz. 102.
29. Bertrand Russel, *Geschiedenis der Westerse Filosofie*, Servire, Den Haag 1948. blz. 459.
30. Lock, Van Gunsteren, Balibar, 1989, blz.42.
31. J.A.A. van Doorn, 1989, blz. 104 e.v.